

Карымишаква А.Т.

**КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨРДҮН ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕ
КЕЗИГҮҮ ЖЫШТЫГЫ ЖАНА КОЛДОНУЛУШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Карымишаква А.Т.

**ОСОБЕННОСТИ И ЧАСТОТА УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛУЖЕБНЫХ СЛОВ
В ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКАХ**

A.T. Karymshakova

**PECULIARITIES AND FREQUENCY OF USE OF AUXILIARY WORDS
IN THE ORKHON-YENISEY MONUMENTS**

УДК: 494.3

Бул макалада Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде колдонулган кызматчы сөздөр жөнүндө сөз болот. Азыркы кыргыз тилиндеги кызматчы сөздөргө салыштырмалуу байыркы эстеликте алардын кайсы түрлөрү канчалык даражада колдонулгандыгы жөнүндө маалымат берилет.

Негизги сөздөр: Орхон-Енисей жазма эстеликтери, кызматчы сөздөр, жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр.

В данной статье речь пойдет о служебных словах, которые использовались в Орхон-Енисейских письменных памятниках. Кроме того, здесь будет представлена сравнительная информация о типах служебных слов и степени их употребления в древних памятниках и в современном кыргызском языке.

Ключевые слова: Орхон-Енисейские письменные памятники, служебные слова, послелогии, союзы, частицы.

This article will focus on the function words that were used in the Orkhon-Yeniseian written artifacts. In addition, it will present comparative information on the types of function words and the degree of their use in the ancient artifacts and the modern Kyrgyz language.

Key words: Orkhon-Yeniseian written artifacts, function words, postpositions, conjunctions, particles.

Кызматчы сөздөр тууралуу “Орхон-Енисей тексттери” (Фрунзе: Илим, 1982) аттуу эмгектен топтолгон маалыматтар бул илимий макаланын жазылышына өбөлгө болду. Алгач биз бул эмгек өз ичине төмөнкү жазма эстеликтерди: Күл-Тегинге арналган эстелик, Тонукукка арналган эстелик, Онгин эстелиги, Могилян (Билге) канга арналган эстелик, Кули-Чур эстелиги, Моюн-Чур эстелиги, Монголиядагы майда эстеликтер, Енисей эстеликтери, Талас эстеликтери, ж.б. өтө чакан эстеликтерди камтырын айта кеткенибиз абзел. Ошондо жазма эстеликтердеги кызматчы сөздөрдүн кайсы түрү кандай тыбыштык турпатта, кандай семантикада кезигери, ж.б. жагдайлары окурмандарга даана болмокчу. Демек, биз аталган эмгектеги ар бир жазма эстеликти мүмкүн болушунча кылдат карап чыгып, анда жолуккан кызматчы сөздөрдү терип жазып чыкканда төмөнкүдөй жыйынтыктарга ээ болдук: **Үчүн** сөзү тээ байыркы замандан тарта бүгүнкү грамматикаларга чейин эле жалгыз гана нака (чыгыны) жандоочтук мааниде кезигери, ошондой эле нечен кылымдар өтсө да, азыркы

кыргыз тилине тыбыштык турпатын өзгөртпөй жеткендиги жана сан жагынан да башка кызматчы сөздөргө караганда 92 жолу кезигип, биринчи орунда турары белгилүү болду. Колдонулуш жыштыгы боюнча 29 жолу кезигип, экинчи орунду жандоочтук мааниде келген **теги** сөзү (кырг. **чейин**, **дейре**, **дейин**) ээледі. Ошондой эле **чейин** жандоочунун маанисинде келген **тапа** сөзү 4 жолу кезигип, жалпы жонунан **теги** жана **тапа** сөздөрү эмгекте 33 жолу жолугары белгилүү болду. Үчүнчү орунду **да// дагы** бөлүкчө-байламталык мааниде келген **йеме** сөзү 23 жолу текст ичинде кезигип ээлери аныкталды. Колдонулуш жыштыгы боюнча 16 жолу кезигип, төртүнчү орунду кыргыз тилиндеги **карай** жандоочунун маанисинде келген **тапа** сөзү ээледі. Бешинчи орунду азыркы грамматикаларда **менен** формасында кезиккен жандоочтук жана байламталык мааниде келген **бирле** сөзү ээлээри такталды. Саналып өткөндөрдөн калган кызматчы сөздөр сан жагынан кыйла аз жолугары аныкталды: **эң** сөзү (**эң илики** формада келип, кырг. **эң алгач**) тыбыштык турпатын да өзгөртпөстөн, азыркы грамматикалардагыдай эле күчөткүч бөлүкчөлүк мааниде 3 жолу кезигери аныкталды. **Гана** чектегич бөлүкчөлүк маанисин туюндурган (**аз**) **кыңа// кына** формасында келген сөз 2 ирет жолукса, **кийин** жандоочтук маанисинде келген **кисре** сөзү **кисре//кесре** вариантында кезигет. **Эле** чектегич бөлүкчөлүк маанисинде келген **ок** сөзү 2 жолу кезигет. Бул бөлүкчө **ок**, **ак** вариантында азыр да айрым түрк тилдеринде кыргыз тилиндеги чектегич **эле** бөлүкчөлүк маанисин туюнтуп кезигет. Ал эми төмөнкү кызматчы сөздөр бирден гана кезигери аныкталды: Азыркы кыргыз тилиндеги **же** байламтасынын маанисинде **азу** сөзү келип, **да** бөлүкчөсү байыркы эстеликтерде **та** формасында, **го** бөлүкчөсү **күк**, **ал эми** байламтасы **ол амты** формасында, азыркы учурда **анын үчүн //ан үчүн //аның үчүн** деген варианттарда колдонулуп жүргөн байламта **аны үчүн** формасында кезигери маалым болду.

Ал эми байыркы учурда багыт жөндөмөсүнүн маанисинде келген **-гару** мүчөсү кээде текст ичинде азыркы кыргыз тилиндеги **карай** жандоочуна да семантикалык жактан туура келип каларын айта

кетүү керек. Бирок байыркы **-гару** мүчөсү азыркы мезгилде кыскарып отуруп кыргыз тилиндеги барыш жөндөмөсүнүн **-га** мүчөсүнө, таандык уланды уланганда андан да кыскарып, түркиялык түрк тилиндегидей болуп **-а** мүчөсүнө айланып кетерин илимий эмгектерден билебиз (Щербак). Сал.: кырг. атама, апана; түрк. evе (үйгө), allaha (кудайга). Ошондой болсо да байыркы толук формасы **илгери, жогору** деген тактоочтун тутумунда бүгүнкү күнү да бир топ түрк тилдеринде колдонулуп келет. Булардан тышкары байыркы тексттер ичинде кызматчы сөздүк функцияда келген **кач нең** сөзү жолугат. Бул сөз мааниси боюнча азыркы кыргыз тилиндеги **кандай болсо да, канткен менен да** деген байламтага дал келет.

Жалпы жонунан, биздин анализ боюнча, аталган эмгекте чыныгы кызматчылык функцияда келген сөздөрдүн саны 15 чактыны түздү жана алар 220 ирет жолугары аныкталды. Мындан тышкары айрым түрколог окумуштуулар кызматчы сөздөргө азыркы кыргыз тилинде биротоло мүчөгө айланып кеткен сураныч иретиндеги **-чы** мүчөсүн (варианттары менен), суроо маанисин туюнткан **-бы** (варианттары менен) мүчөсүн, белгисиздикти (күдүктүктү) билдирген **-дыр** мүчөсүн ж.б. элементтерди да киргизип келе жатышынын натыйжасында (анын себеби бүгүнкү күнгө чейин бир нече түрк тилинде бул элементтер кызматчы сөздөр катары эсептелет), байыркы жазма эстеликтердеги кызматчы сөздөрдүн жалпы саны 20га чейин жеткирилет (Молгаждаров, 2012, 173-б.). Ушул сандын ичинде көп учурда байыркы текст ичинде кызматчы сөздүк мааниде эмес, тактоочтук мааниде келген азыркы кыргыз тилинде да ушул эле (тактоочтук) мааниде кезиккен **өтүрү (өтүрү)** кырг. **кийин, коды** кырг. **төмөн** сөздөрү, жардамчы атоочтук мааниде жолуккан **үзе** кырг. **үстүндө** сыяктуу сөздөр жолугат (ОЕТ, 49-51-б.).

Байыркы жазма эстеликтерде учураган кызматчы сөздөрдү андан ары анализдесек, сырткы тыбыштык турпаты жагынан да, сүйлөмдөгү аткарган функциясы жагынан да, ошондой эле өзү жандап айкашып келген сөзү боюнча да азыркы кыргыз тилиндеги кызматчы сөз түркүмдөрүнө толугу менен дал келгендери үчөө гана болуп чыкты: алар – **үчүн, эң, аны үчүн**. Тыбыштык айрым өзгөрүүлөр менен колдонулгандары: **кыңа//кына** (кырг. **гана**), **та** (кырг. **да**), **ол амты** (кырг. **ал эми**), **бирле** (кырг. **менен**). Булардан калган кызматчы сөздөр болсо айрым түрк тилдеринде байыркы тыбыштык турпатында (**теги, тапа, азу** ж.б. сыяктуу болуп) бүгүнкү күнү да активдүү кезиксе, ал эми азыркы кыргыз тилинде алардын таптакыр башка тыбыштык турпаттагы синонимдери (**теги** кырг. **чейин; тапа** кырг. **чейин, карай; азу** кырг. **же** ж.б. сыяктуу болуп) жолугарын баамдай алабыз.

Кыскача статистикалык анализден соң, байыркы жазма эстеликтердеги айрым кызматчы сөздөрдүн текст ичиндеги аткарган милдеттерин карап чыгалы.

Үчүн, бирле (кырг. **үчүн, менен**) жандоочтору.

Орхон-Енисей эстеликтеринде кезиккен **үчүн, бирле** жандоочтору азыркы кыргыз тилинде нака (чыныгы) жандоочтор тобуна киргизилет. Бул жандоочтор азыркы кыргыз тилинде көбүнчө атооч жөндөмөдө турган сөздөр менен ыкташуу байланышы аркылуу тутумдашат да, айкалышкан негизги сөзүнө максат, себеп, биргелик, мейкиндик, мезгилдик, сын-сыпат, салыштыруу ж.б.у.с. грамматикалык түрдүү кошумча маанилерди киргизет. Бирок бул **үчүн, бирле** жандоочторунун биз жогоруда санап өткөн бардык маанилери байыркы эстеликтерде камтылбагандыгын топтолгон факты-материалдарды анализдегенде белгилүү болду. **Үчүн** жандоочунун сүйлөм ичинде берген басымдуу мааниси бул – себеп мааниси экени аныкталды. Ал эми **бирле** (кырг. **менен**) жандоочунун сүйлөм ичиндеги негизги берген мааниси биргелик маани экени такталды.

Фактыга кайрылалы. **Үчүн** жандоочу атоочтуктардын өткөн чак формасы менен айкалышып келгенде себеп маанисин туюндурат: Байыркы жазма эстеликтерде атоочтуктардын өткөн чак формасы – дук// -дук// -тук// -түк турпатында кеңири кезиккен. Бул форма азыркы кыргыз тилиндеги атоочтуктун – ган өткөн чак формалуу мүчөсүнө дал келет. Биздин байкообуз боюнча, **үчүн** жандоочунун атоочтуктун так ушул формасы менен айкашып келиши жазма эстеликтерде жыш колдонулат. Биз айрым гана мисалдар менен чектелебиз: Беглери будыны түзсиз үчүн, табгач будун теблигин курлиг үчүн, армакчысын үчүн, инили эчили киншүртүкин (киншүртүкин?) үчүн, бегли будынлыг йоңшүртүкын үчүн түрк будун илледүк илин ычгыну ыдымыс (ОЕТ, КТ, 55-б.). Кырг.: Бектери, эли түзсүздүгү (түз эместиги) үчүн, табгач элинин бузукулугунан (кайраштырганы үчүн), азгырганы үчүн, ага (жана) инини кайраштырганы үчүн, бектүү (бектери бар) элди жоолаштырганы үчүн, түрк калкынын элдүүлүгүнүн (мамлекетинин) биримдиги учуп кетти (бузулуп калды) (ОЕТ, КТ, 63-б.). Бул сүйлөмдө **үчүн** жандоочу жалаң гана атоочтуктар менен айкашып келбестен, куранды мүчөлүү атооч сөз түркүмү менен да (**түзсиз үчүн** болуп) айкашып келгенин көрүүгө болот. Теңри күч биртүк үчүн каным каган сүси бөри тег эрмис... (ОЕТ, КТ, 55-б.) Кырг.: Теңри күч берген үчүн, кан атамдын колу (аскери) бөрүдөй... (ОЕТ, КТ, 63-б.). ...теңри йарлыкадук үчүн иллигиг илсиретмис, каганлыгыг кагансыратмыс (ОЕТ, КТ, 56-б.). Кырг.: ...теңир жалгаганы үчүн элдүүнү элсиз, кандууну кансыз кылдык (ОЕТ, КТ, 64-б.). Билмедүк үчүн (йаблакыңын үчүн) эчим каган уча барды (ОЕТ, КТ, 57-б.). Кырг.: Билбестигин үчүн (жамандыгың үчүн) каган агам учуп кетти (өлдү) (ОЕТ, КТ, 65-б.). Теңри йарылкадук үчүн үкүс тийин, биз коркмадымыз, сүнүсдүмиз (ОЕТ, Т, 85-б.). Кырг.: Теңир жалгаган үчүн көп деп биз коркподук, сүңгүштүк (сайыштык) (ОЕТ, Т, 89-б.). Айрым учурда жазма эстеликтерде да азыркы кыргыз тилиндегидей эле атоочтуктун мүчөсүнөн

кийин жак таандык уландысы келерин көрүүгө болот. Бул учурда деле (т.а., атоочтук+жак таандык мүчө+үчүн жандоочу) жогоркудай эле болуп, сүйлөм себеп маанисин туюндура берет: ...казгантукын үчүн удуг өзүм казгантукым үчүн ил йеме ил болты (ОЕТ, Т, 85-б.). Кырг.: ...эл курганы үчүн, өзүм курганым үчүн мамлекет кайра мамлекет болду (ОЕТ, Т, 90-б.).

Себеп маани **үчүн** жандоочунун атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор менен, **бар, жок** сыяктуу модалдык сөздөр менен айкашып келүүсүнөн да жаралат: ...түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым (ОЕТ, КТ, 57-б.). Кырг.: ...түрк эли үчүн түн уктабадым, күндүз отурбадым (ОЕТ, КТ, 65-б.). ...табгачка бунча сүңсип алшын эрдемин үчүн кү бунча тутды (ОЕТ, КЧ, 118-б.). Кырг.: ...табгачтар (менен) мынча сүңгүлөшүп (согушуп) алптыгын жана эрдемин (эрдиги) үчүн мынча даңкка ээ болду (ОЕТ, КЧ, 120-б.). Тай билге тутук йаблакын үчүн, бир эки атлыг, йаблакын үчүн кара будуным өлтиң йетдиң (ОЕТ, МЧ, 124-б.). Кырг.: Тай-билгетутуктун жамандыгы үчүн, бир-эки аттуу-баштуу (атактуу) кишилердин начардыгы үчүн карапайым элим өлдүң-життиң (ОЕТ, МЧ, 128-б.). Мениң сүм үч...(бирти?) (ОЕТ, МЧ, 125-б.). Кырг.: Менин колум үчүн...(берди?) (ОЕТ, МЧ, 130-б.). ...өзүм кутым бар үчүн, каган олуртым (ОЕТ, КТ, 54-б.). Кырг.: өзүм (өзүмдүн) кутум бар үчүн кандыкка отурдум (ОЕТ, КТ, 61-б.). ...кутым бар үчүн, үлүгим бар үчүн өлтөчү будунуң тиригүрү игитим (ОЕТ, КТ, 57-б.). Кырг.: ...кутум бар үчүн, үлүшүм бар үчүн өлүп бара жаткан элди тирилтип ирденттим (ОЕТ, КТ, 66-б.).

Себеп маани ат атоочтон жасалган -дай мүчөлүү катыштык сын атоочтун **үчүн** жандоочу менен айкалышуусунан да пайда болот. -дай мүчөсү байыркы эстеликтерде -даг//-дег//-таг//-тег формасында кезиккен: ...бир тодсар , ачсык өмөзсен; антагының үчүн игидмиш каганының сабын алматын, йир сайу бардыг... (ОЕТ, КТ, 54-б.). Кырг.: ...бир тойсоң, ачкалыкты ойлобойсуң, андайың үчүн акылман каныңдын сөзүн (албай) укпай, жер сайып (кезип) бардың ... (ОЕТ, КТ, 61-б.).

Үчүн жандоочу түрк тилдеринде төмөнкүдөй тыбыштык турпаттарда жолугат: эски өзб., кар., карач.-балк., азерб., кум., хак., уйг. үчүн; алт., өзб. учун; башк. өсөн; гаг., түрк ичин; каз., к.калп. үшін; крым тат. ичүн; тат.өчин; түркм.үчин ж.б.

Бирле (кырг. **менен**) жандоочу.

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде кезиккен **бирле** жандоочу негизинен атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор менен айкашып келип, биргелешүү (биргелешип аракеттенүү) маанисин туюнтат: Иним Күл тигин бирле сөзлөшдүм (ОЕТ, КТ, 57-б.). Кырг.: Иним Күл-Тегин менен сүйлөштүк (ОЕТ, КТ, 65-б.). ...изгил будун бирле сүнүшдүм (ОЕТ, КТ, 59-б.). Кырг.: ...биз изгил эли менен сүңгүштүк (салгылаштык) (ОЕТ, КТ, 67-68-б.). Экинчи Кушлагакта эдиз бирле сүнүшдүм (ОЕТ, КТ, 59-б.). Кырг.: Экинчи (жолу) Кушлагакта эдиз(дер) менен

чабыштык (ОЕТ, КТ, 68-б.). Бол...нда огуз бирле сүнүшдүм (ОЕТ, КТ, 59-б.). Кырг.: Бол...нда огуз(дар) менен чабыштык (ОЕТ, КТ, 68-б.). Бесинч Эзгенти Кадазда огуз бирле сүнүшдүм (ОЕТ, КТ, 59-б.). Кырг.: Бешинчи (жолу) Эзгенти-Кадазда огуз(дар) менен чабыштык (ОЕТ, КТ, 68-б.). Алты отуз йашыма чик будун кыргыз бирле йагы болты (ОЕТ, М, 102-б.). Кырг.: Жыйырма алты жашымда чик журту кыргыз (менен) бирге жоо болду (ОЕТ, М, 107-б.). Огуз будун токуз-татар бирле тирилип келти (ОЕТ, М, 103-б.). Кырг.: Огуз эли тогуз-татар(лар) менен (бирге) жыйылып келди (ОЕТ, М, 108-б.). Иним Күл тигин бирле, эки шад бирле өлү йитү казгантым... (ОЕТ, КТ, 57-б.). Иним Күл-Тегин менен, эки шад менен өлүп-житип (жоголуп бара жаткандарды) жыйнап курадым... (ОЕТ, КТ, 65-б.).

Азыркы кыргыз тилинде **менен** жандоочтук милдеттен тышкары сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштырып байламталык милдет да активдүү аткарып келери белгилүү. Бирок **менен (бирле)** жандоочунун Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде мындай милдет аткарганын кеңири жолуктура алган жокпуз. Бул милдет жазма эстеликтерде башка кызматчы сөздөргө (маселен, **йеме** кызматчы сөзүнө) жүктөлгөн. **Менен** сөзү жогорку сүйлөмдүн акыркысында гана эки кайталануу аркылуу бир эле учурда жандоочтук да, байламталык да милдетти аткарып калганын көрүүгө болот. Кызматчы сөздөрдө учурай калчу мындай өзгөчөлүк – тил илиминде кезиге берчү көрүнүш. Сал.: Сен **дагы**, мен **дагы**, ал **дагы** бүгүнкү күндө ийгиликтин ээси болдук. Мында **дагы//да** кызматчы сөзү аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдет аткаруу менен катар, бир эле учурда байланыштыргыч байламтанын да милдетин аткарды.

Бул **бирле** формасындагы жандоочту А.М.Щербак этимологиялык жактан байыркы түрк тилинде этиштен пайда болгон “объединять, соединять” (кырг.: бириктирүү) деген мааниси туюндурган сөз экенин белгилейт (Щербак, 1987, 80-б.). Ал бул жандоочтун азыркы түрк тилдеринде жыйырма чакты тыбыштык түрлөрү жана мүчөгө айланып кеткен варианттары кезигерин билдирет. Бул сөздүн түрк тилдериндеги мындай өзгөрүүлөрүнүн себебин окумуштуу аталган сөздүн структурасынын жөнөкөйлөшү, үнсүзүнүн түшүп калышы, ассимиляция ж.б. менен байланыштырат. Демек, ошентип **бирле** жандоочу түрк тилдеринде төмөнкүчөй тыбыштык турпаттарда жолугат: эски өзб. бирлен//бирле; к.калп. менен; башк. минен; хак. минаң; өзб. билан; кум. булан//мунан; карач.-балк. была//бла; алт. была//ла; шор пыла//была; азерб., түрк иле; ног. пан//бан//ман ж.б.

Та (кырг. **да**), **эң** (кырг. **эң**), **кына//кыңа** (кырг. **гана**) бөлүкчөлөрү. Бул бөлүкчөлөр чыгыш теги боюнча байыркы болгондуктан, азыркы кыргыз тилинде нака (чыныгы) бөлүкчөлөр тобуна кирет. Азыркы учурда этимологиялык жактан булар кайсы маани берүүчү сөз түркүмүнөн келип чыкканы даана

эмес. Бирок окумуштуулар тарабынан айтылган айрым гипотезалар бар.

Та (кырг. **да**) бөлүкчөсү “Древнетюркский словарь” (-Л., 1969, 525-б.) “усилительно-выделительная частица” деп берилип, төмөнкүдөй мисал менен жабдылат: бу алтун йа күнтогушыдан-та күнбатушыгача теггэн эрди этот золотой лук простирался от востока и до запада (ЛОК 36(3)).

С.Е.Маловдун изилдөөсү боюнча бул бөлүкчө түрк жазма эстеликтеринде **да//та** варианттарында кезиккен (Малов, 1951, 377, 425-б.).

Бул бөлүкчө азыркы түрк тилдеринде да түрдүү тыбыштык варианттарда жолугат: кырг., өзб., карач.-балк., як. **да**; тат., түркм., азерб. **да//дэ**; каз., к.калп., ног., түрк., гаг. **да//де**, **та//те**; башк. **та//тэ**, **да//дэ**; хак. **даа//дее**, **таа//тее**; шор **та//да**, **таа//даа**; алт. **та//да**, **те//де**, **то//тө**, **до//дө** ж.б. Бул бөлүкчөнүн азыркы кыргыз тилинде экиден ашуун кайталанып келүү аркылуу байланыштыргыч байламталык да милдети өсүп чыккан. Ошол эле учурда өзүнүн бөлүкчөлүк милдетин да жоготпостон алып жүрөт. Маселен: Мен бул жалгыз аттуу араба менен суу **да**, жагар май **да**, майлаар май **да**, дагы балекеттин баарын жеткирип туруш милдетим (Ч.Айтматов). Бул сүйлөмдө **да** кызматчы сөзү үч кайталануу аркылуу өзүнүн аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдети менен катар, бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыруу милдетин да аткарды. Дегеле түркологияда белгилүү болгондой бөлүкчө, жандоочторго караганда байламта кийинчерээк пайда болгон. Түрколог окумуштуулар байламталардын келип чыгышын татаал сүйлөмдөрдүн пайда болуп, өнүгүшү менен байланыштырат. (Гаджиева, 366-379-б.). Ал эми Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде **да** сөзүнүн бөлүкчөлүк гана милдетте келиши орун алат. Мындай болушунун себеби **да** кызматчы сөзүнүн байламталык маанисинин али өнүгө электиги менен түшүндүрүлөт.

Та вариантында келген бөлүкчөнүн Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде бирөө гана кезигишин байкай алдык. Ал эми анын берген мааниси азыркы кыргыз тилиндеги мааниден айырмаланбайт: Анта кисре иниси каган болмыс эринч, оглы та каган болмыс эринч (ОЕТ,КТ, 55-б.). Кырг.: Андан кийин инилери кан болушкан эле, уулдары да кан болгон эле (ОЕТ, КТ, 62-б.). Бирок бул бөлүкчө азыркы түрк тилдеринде сүйлөм ичинде ондон ашуун маанилерди туюнтуу үчүн колдонулуп келсе, ушул багытта эмгектенген түрколог окумуштуулардын эмгектери менен таанышкан соң, байыркы эстеликтерде делеге кызматчы сөздөрдүн сүйлөмдө берген маанилери чектелүү болгон экен деп кесе айта алабыз.

Эң бөлүкчөсү. Бул бөлүкчө – байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинде тыбыштык турпатын да, сүйлөмдө берген маанисин да өзгөртпөстөн келе жаткан кызматчы сөздөрдүн бири. Бирок азыркы кыргыз тилинде **эң** бөлүкчөсү сын атоочтор менен, айрым тактоочтор менен, **алды**, **үстү**, **арты** сыяктуу жардамчы атоочтор менен айкашып келүү

мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, биздин чогулткан маалыматтарга караганда, байыркы жазма эстеликтерде ал **ашну** (кырг. алгач), **илки** (кырг. илгери) тактоочтору менен гана айкалышып келип, азыркы кыргыз тилиндегиден сөз түркүмдөрү менен айкалышуу жагынан чектелүү. Фактыга кайрылсак: Эң илки Тадыкын Чурың боз атыг бинип тегди... (ОЕТ,КТ, 58-б.). Кырг.: Эң алгач Тадыкын-Чурдун боз атын минип тийди... (ОЕТ, КТ, 66-б.). Эң илик Тогу балыкда сүнүшдимиз (ОЕТ, КТ, 59-б.). Кырг.: Эң илгери (биринчи жолу) Тогу Балыкта (туурасы: калаасында го – А.К.) сүнгүштүк (салгылаштык) (ОЕТ, КТ, 68-б.). Бул сүйлөмдөрдө **эң** бөлүкчөсү азыркы кыргыз тилиндегидей эле күчөткүч бөлүкчөлүк милдет аткарууда. **Эң** бөлүкчөсү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен тышкары башка жазма эстеликтерде да кезигет. Маселен, “Древнетюркский словарь”(174-б.) төмөнкүдөй мисалдар берилген: йагыдан эң ашну увутсуз качар от врага прежде свего побежит тот, кто лишен стыда (КБК 122 (5)). Кырг.: жоодон эң алгач уятсыз качар (А.К.). эң ашну бу ном битигиг үч ката ол йертэ окымыш кергак прежде всего он должен прочитать там трижды эту сутру (ТТ VI(80)). Кырг.:эң алгач бу диний китепти үч кайтарып (жолу) ал жерде окуу керек (А.К.). (Эскертүү: Кыргызчасынын котормосу биздики-А.К.). Жогорудагы мисалдардагыдай эле кийинки сүйлөмдөрдө **эң** бөлүкчөсү күчөткүч бөлүкчөлүк милдет аткарды.

Кыңа//кына (кырг. **гана**) бөлүкчөсү. Белгилүү түрколог окумуштуу С.Е.Малов бул бөлүкчөнүн байыркы түрк жазма эстеликтеринде **гина**, **гына**, **гайна** варианттары кезигерин белгилеген (Малов, 1951, 378, 416-б.). Ал эми окумуштуу В.Г.Кондратьев VIII–XI кылымдардагы жазма булактарды иликтөөнүн натыйжасында бул бөлүкчөнүн **кына**, **кыйна/кийнэ**, **кына**, **кына** варианттары жолугарын фактылардын негизинде далилдей алган (Кондратьев, 1981, 132-133-б.). Түрк тилдериндеги кызматчы сөз түркүмдөрү жөнүндө илимий эмгек жараткан К.К.Молгаждаров сөз болуп жаткан кыңа//кына бөлүкчөсүнүн көөнө жазма эстеликтерде өтө сейрек колдонулганын белгилейт (Молгаждаров, 2012, 202-б.).

Гана бөлүкчөсү чыгыш теги жагынан байыркы бөлүкчө болгондуктан, көпчүлүк түрк тилдеринде азыр активдүү колдонулуп келет: кырг., каз., к.калп. **гана**, өзб. **гина**, тат.**гына//генэ**, башк.**гына//генэ**; **кына//кенэ**, кар. **гына**, уйг. **гина//кина**; **гинэ//кинэ**, чув.**кэна** ж.б.

Гана бөлүкчөсүнүн келип чыгышы жөнүндө илимде түрдүү пикир орун алган. Маселен, А.И.Искаков **гана** бөлүкчөсүн –гы аффикси менен (аффикс обладания) байыркы багыт жөндөмөсүнүн –на мүчөсүнүн биригишинен (алгач **гына** формасында) пайда болгон деген гипотеза айтат (Искаков, 1950, 89-б.). Бул ойду Ф.Кенжебаева да колдойт (Кенжебаева, 1964, 17-б.). Бирок чуваш тилин тарыхый жактан изилдеген окумуштуу Л.С.Левитская бул бөлүкчөнүн этимологиясынын

азырга чейин аныктала электигин белгилейт (Левитская, 1976, 186-б.). Аталган бөлүкчөнүн өзбек, якут тилдеринде мүчөгө айланып колдонулган учурлары да белгилүү. Бул бөлүкчөнүн **кийа** варианты “Древнетюркский словарьда” “уменьшительно-выделительная частица” деп сыпатталган (ДТС, 1969, 307-б.). Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде азыркы кыргыз тилиндегидей эле чектөө маанисин туюндуруу менен чектегич бөлүкчөлүк милдетти аткарат: Улуг Иркин азкыңа эрин тезип барды (ОЕТ, КТ, 58-б.). Кырг.: Улуг Иркин аз гана эрлери менен качты (ОЕТ, КТ, 66-б.). азкына түрк будун йорыйур эрмис (ОЕТ, Т, 82-б.). Кырг.: аз гана түрк эли көчүп жүрөт (ОЕТ, Т, 86-87-б.). Чогулган фактыларды анализдегенде бул бөлүкчө аталган эмгектеги жазма эстеликтерде эки гана жолу кезигип, эки учурда тең **аз** тактоочу менен айкалышып келери аныкталды.

Аны үчүн (кырг. **ан үчүн//анын үчүн//аның үчүн**) байламтасы. Бул байламта **ал** (байыркы формасы **ол**) ат атоочуна илик жөндөмөсүнүн **-нын** мүчөсүнүн (толук же кыскарган түрүнүн) уланышы жана **үчүн** жандоочунун ага айкашып келиши аркылуу пайда болгон.

Жалпы эле байламталар жөнүндө сөз кылсак, байыркы жазма эстеликтерде алар бирди-жарым гана кезигип калбаса, жогоруда белгилегендей, жокко эсе. Алардын саны орто кылымдардан тарта арбый баштарын байкоого болот.

Орхон-Енисей жазмаларында азыркы кыргыз тилиндеги байламтага тыбыштык турпат жагынан да, сүйлөмдө туюнткан мааниси жагынан да дал келген **аны үчүн** байламтасы бир жолу кезигерин аныктадык: ...беглери йеме будуны йеме түз эрмис. **Аны үчүн** илиг анча тутмыс эринч, илиг тутып төрүг итмис (ОЕТ, КТ, 54-55-б.). Кырг.: ...бектери да, эли да түз (көңүлдөрүндө кара жок) болгон эле. **Ан үчүн** элин (мамлекетин) мынча узак тутуп (башкарып), элин башкарып, мыйзамын жүргүзгөн (ОЕТ, КТ, 62-б.). Бул байламта азыркы кыргыз тилинде багындыргыч байламталардын ичинен ЖОЖдор үчүн чыккан грамматикаларда басымдуу түрдө себеп байламталарга киргизилсе, окумуштуу М. Мураталиевдин эмгегинде натыйжалагыч байламталарга киргизилген (Мураталиев, 1959, 13-б.). Аталган байламтанын аталышындагы мындай ажырымдын болушун бул байламтанын өзүнүн түпкү семантикасынан издегенибиз оң деп ойлойбуз. Анткени бул байламта аркылуу түзүлгөн татаал багынычтуу сүйлөмдөрдөн себеп маани менен бирге, баш сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун натыйжасын билдиргендиктен, натыйжаны туюндурган маани да сезилип турат. М.Мураталиев бул байламта казак, каракалпак тилдеринде натыйжалагыч байламталардын тутумунда караларын эскертип, ошондуктан ушул көз карашка кошуларын билдирет (Мураталиев, 1959, 13-б.).

Бүгүнкү күндө башка түрк тилдеринде активдүү колдонулуп келе жаткан, бирок кыргыз тилинде андай турпатта жолукпаган байыркы кызматчы

сөздөр да бар. Алардын мааниси кыргыз тилиндеги башка синонимдерине туура келет. Алар а) жандоочтук мааниде келген **теги** (кырг. **чейин, дейре, дейин**); **тапа** (кырг. **чейин, карай**); **кисре//кесре** (кырг. **кийин**); б) бөлүкчөлүк мааниде келген: **йеме** (кырг. **да//дагы**); **ок** (кырг. **эле**); **күк** (кырг. **го**); в) байламталык мааниде келген: **азу** (кырг. **же**); **кач нең** (кырг. **кандай болсо да, канткен менен да**); **ол амты** (кырг. **ал эми**).

Бирок аталган кызматчы сөздөрдүн ичинен экөөнү (**йеме, кач нең**) түрк тилдеринен жолуктура алган жокпуз.

Фактыга кайрылалы: **Теги** (кырг. **чейин, дейре, дейин**) жандоочу: Илгерү Шантуң йазыка **теги** сүледим, ...биргерү Токуз эрсенке **теги** сүледим, ... Темир капыгка **теги** сүледим. Йыргару Йир Байырку йирийе **теги** сүледим, бунча йирке **теги** йорыгтым (ОЕТ, КТ, 53-б.). Кырг.: Илгери (чыгышка) Шантуң жайыкка **чейин (дейре)** жортуулдадым (чаптым), ...түштүккө Тогуз Эрсенге **чейин** жортуулдадым, ...Темир-Капкага **чейин** жортуулдадым. Жогору (түндүккө) Жер байырку жерине **дейре** жортуулдадым, мынча жерге **дейре** жорттум (чаптым) (ОЕТ, КТ, 60-б.). Бир киши йаңылсар, огушы будуны, бисүкиңе **теги** кыдмаз ермиш (ОЕТ, КТ, 53-б.). Кырг.: Бир киши жаңылса, көп журт тукумуна **чейин** кетер (жоголор) элең (ОЕТ, КТ, 61-б.). (он ок оглын)а татыңа **теги**, буны көрү, билиң... (ОЕТ, КТ, 54-б.). Кырг.: (он ок уулдары) таттарга **чейин** муну көрүп билгиле...(ОЕТ, КТ, 62-б.).

Чакан тексттен эле байкалып тургандай, **теги** жандоочу жазма эстеликтерде негизинен барыш жөндөмөдөгү (кээде таандык уланды уланган барыш жөндөмөлүү) зат атоочтор менен айкалышып келип, азыркы кыргыз тилиндегидей эле кыймыл-аракеттин мейкиндикке, нерсеге багытталган чегин көрсөтөт.

Теги жандоочу түрк тилдеринде төмөнкү тыбыштык варианттарда жолугат: эски өзб. дегин//тегин, каз., к.калп. дейин, як. диери, ног. дейим//дери, кар. дера//дейин ж.б.

Тапа (кырг. **чейин, карай**) жандоочу: ...йыргару огуз будун тапа, илгерү кытаң татабы будун тапа, биргерү табгач тапа улуг сү эки йегирми... (сүнүшдим) (ОЕТ, КТ, 57-б.). Кырг.: ...оңго (түнтүккө) огуз элине чейин, илгери (чыгышка) кытаң кара кытай татабы элине чейин, сол жакка (түштүккө) табгачка чейин улуу (чоң) кол алып он эки... (салгылаштык) (ОЕТ, КТ, 65-б.). Күл тигин (алты отуз) йашыңа кыргыз тапа сүледимиз (ОЕТ, КТ, 58-б.). Кырг.: ...Күл-Тегин (жыйырма алты) жашында кыргызга карай жортуулдадык (ОЕТ, КТ, 66-б.).

Тапа жандоочу кыргыз тилине **чейин же карай** жандоочтору менен берилсе да, байыркы жазма эстеликтерде **теги** жандоочунан айырмаланып, барыш жөндөмөдөгү зат атоочтор менен айкашып келбестен, атооч жөндөмөдөгү зат атооч (атооч) сөздөр менен айкалышып кетип, кыймыл-аракеттин бир нерсеге, бир жакка багытталганын көрсөтөт.

Түрк тилдеринде төмөнкү фонетикалык варианттарда кезигет: карач.-балк., крым тат., кум. таба; башк., тат. таба(н); ног. табакан ж.б.

Кисре//кесре (кырг. кийин) жандоочу: Бул сөз жазма эстеликтерде өзүнүн баштапкы тактоочтук маанисинде кеңири жолугат. Жандоочтук мааниде келгенде кыргыз тилиндегидей болуп чыгыш жөндөмдөгү сөздөр менен айкалышып келбестен, жатыш жөндөмдөгү сөздөр менен айкалышып келет. Бирок эки учурда тең эле мезгилдик маанини туюнтат: Йагру контукда кисре аныг билиг анта йүр эрмис (ОЕТ, КТ, 53-б.). Кырг.: Жакын конгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүштү (ОЕТ, КТ, 61-б.).

Кисре//кесре жандоочунун уггусунун келип чыгышын А.М.Щербак түрк тилдериндеги кез, кед, кет, кей вариантында кезиккен (орусча зад, кыргызча арт) зат атоочу менен байланыштырат (Щербак, 1987, 70-б.).

Түрк тилдеринде төмөнкү тыбыштык варианттарда жолугат: эски өзб., каз., к.калп., уйг., өзб., кейин, өзб.(диал. кетин), як.келин ж.б.

Йеме (кырг. да/дагы) бөлүкчөсү: ...буйурукы йеме билге эрмис эринч, ...беглери йеме будуны йеме түз эрмис (ОЕТ, КТ, 54-б.). Кырг.: ...буйругу дагы калыс, насааттуу эле, ...бектери да, эли да түз (көңүлдөрүндө кара жок) болгон эле (ОЕТ, КТ, 62-б.).

Байыркы жазма эстеликтерде **да** бөлүкчөсү да//га жана **йеме** формасында жолугат. **Йеме** формасы активдүү колдонуларын факты-материалдар ырастады. Семантикасы боюнча **йеме** аныктагыч-тактагыч бөлүкчөнүн милдетин аткарып турат. Сүйлөмдө эки же андан ашык кайталанып келүү аркылуу бир эле мезгилде байланыштыргыч байламтанын да милдетин аткарат.

Ок (кырг. эле) бөлүкчөсү: Ол ок түн будунын сайу ытымыз (ОЕТ, Т, 85-б.). Кырг.: Ошол эле түнү эл сайын элчи жибердик (ОЕТ, Т, 89-б.). Бул бөлүкчө чектегич эле бөлүкчөсүнүн маанисинде келип, коңшу казак тилинде ушул эле маанини туюндуруп, **ак** вариантында кеңири кезигет. Ал эми эски өзбек тилинде **ок**, башкыр тилинде **ук**, хакас тилинде **ох** формасында жолугат.

Күк (кырг. го) бөлүкчөсү: ...бизни өлүртөчү күк... (ОЕТ, Т, 84-б.). Кырг.: ...бизди өлтүрөт го... (ОЕТ, Т, 88-б.). Бул бөлүкчө айтылуучу ойго күмөн, божомол, түкшүмөл маанисин киргизет. Кээде сүйлөмдөгү интонацияга байланыштуу айтылып жаткан ойду тактайт, бышыктайт.

Күк бөлүкчөсү, биздин оюбуз боюнча, этимологиялык жактан түрк тилдеринде кезиккен **кой, куй, гой** бөлүкчөлөрү менен түбү бир. Ал эми А.М.Щербак болсо түрк тилдериндеги **ку, гу** бөлүкчөлөрүн **кой, куй, гой** бөлүкчөлөрүнүн бир түрү болсо керек деп эсептейт (Щербак, 1987, 99-б.). Сал.: Каз., к.калп.: сен гой, өзб. кетти-ку, уйг. Ахметку ж.б.

Азу (кырг. же) байламтасы: Азу бу сабымда игид баргу? (ОЕТ, КТ, 54-б.). Кырг.: Же бу сөзүмдө ката барбы? (ОЕТ, КТ, 61-б.). Бул байламта берген семантикасы боюнча багындырбас байламталардын ичинен ажыраткыч байламтага кирет. Бул байламта **азы** формасында, бирок жогоркудай эле семантикада тува тилинде жолугат (Щербак, 1987, 117-б.).

Кач нең (кырг. кандай болсо да, канткен менен да) байламтасы: Бул байламтаны сөзмө-сөз кыргыз тилине которгондо **канча нерсе, буюм** деген маанини берип калат. Бирок бул жерде бир сөз түркүмүнөн, тактап айтканда, маани берүүчү сөз түркүмүнөн кызматчыга өткөндө семантикалык жактан жылыш болгонун байкоого болот. Мисалга кайрылалы: ...аңару сүлөмөсө, кач нең, эрсер ол бизни,- ...айгучысы билге эрмис, кач нең эрсер, өзүртөчү күк... тимис (ОЕТ, Т, 83-б.). Кырг.: ...ага каршы согушпасак, кандай болсо да ал бизди (женет), ...кеңешчиси акылман, канткен менен да бизди өлтүрөт го... деди (ОЕТ, Т, 88-б.). Бул байламта берген мааниси боюнча багындыргыч байламталардын ичинен натыйжалыгыч байламталардын тобуна кирет.

Ол амты (кырг. ал эми) байламтасы: ...анча будун коп итдим. Ол амты аныг йок түрк каган Өтүкен йыш олурсар, илте буң йок (ОЕТ, КТ, 53-б.). Кырг.: ...мынча эл көп эттим (эмгектендим, аракеттендим. Ал эми өөнү (арамы) жок түрк каганы Өтүкен жышта отурса, элде муң жок (ОЕТ, КТ, 60-б.). Бул байламтанын этимологиясы дапдаана эле болуп турат десек жаңылышпайбыз. Себеби бул сөздүн биринчи түгөйү болгон **ал** ат атоочунун байыркы формасы **ол** болгону белгилүү. Ал эми анын кийинки түгөйү болгон байыркы **амты** сөзү кыргыз тилинде **эми** деген түшүнүктү (орусча теперь, сейчас) билдирет (ДТС, 1969, 42-б.). Бул байламта берген мааниси боюнча багындырбас байламталардын ичинен каршылагыч байламталардын тобуна кирет.

Жыйынтыктап айтканда, байыркы жазма эстеликтерде кызматчы сөздөр сан жагынан чектелүү болсо да, эң негизгиси, сүйлөмдө берген маанилери боюнча азыркы кыргыз тилиндеги кызматчы сөздөрдөн айырмаланбаганын көрө алабыз. Бирок алар азыркы кыргыз тилиндеги кызматчы сөздөрдөй өтө көп түрдүү, көп кырдуу семантикалык оттенкторго ээ эместиги менен өзгөчөлөнөрүн байкоого болот.

Адабияттар:

1. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М.: Наука, 1973, 366-379-б.
2. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
3. Исакаев А.И. Наречие в современном казахском языке. – Алма-Ата, 1950.
4. Кенжебаева Ф. Послелого и частицы в современном казахском языке. АКД, -Алма-Ата, 1964.
5. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности 8-11 вв. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1981.

6. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Ф.: Илим, 1980.

7. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – М.: Наука, 1976.

8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., -Л., 1951, 377, 425-б.

9. Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалында). – Б., 2012.

10. Мураталиев М. Азыркы кыргыз тилиндеги байламталар. Ф., 1959.

11. Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: Мектеп, 1982.

12. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова). – Л.: Наука 1987.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.С.
